

ХАКАС ТІЛІНІҢ ОЛИМПИАДАЗЫ
РЕСПУБЛИКА СИНІ
11-ші КЛАСС
(2017/2018 үгредіг чылы)

1. Йоттыг букваларны орта пазыңар.

То(ё, йо)ң, меле(йе, е)к, хы(ё, йо)т, ху(ю, йу)н, ту(йу,ю)х, Па(йу, ю)ка, (йа, я)блах, а(йа, я)с, ча(йа, я)ларға, со(йа, я)рға, у(йа, я), Со(йа, я)н, А(йа, я)н, (йу,ю) рист, силе(йе,е)к, (йа,я)ңы, хы(йа, я)н, о(йа, я)рға.

2. Пирілген тіл терминдерін, пазып, чарыдыңар.

Лексикология – ол ...

Лексикография – ол ...

3. Хустар аттарын хакас тілінең пазыңар.

Ворон –

кукша –

галка –

кедровка –

сойка –

4. Тіл терминдерін хакас тіліне тілбестенер.

Родительный падеж –

словообразование –

словоизменение –

сложноподчиненное предложение –

частица –

лингвист –

5. Кізінің чардыхтарын таныхтапчатхан сөстер (соматизмдер) ползыинаң пүткен 5 фразеологизм пазып, оларны орыс тіліне тілбестенер.

1.

2.

3.

4.

5.

6. Пирілген чоохтағларны орыс тіліне тібестен, ах пілдірістің туазын чарыдыңар.

1. Ах ааттар ибіркі чазыларны чазапча.

2. Ах састығ апсах чоох тутчатхан.

3. Харахтарына ах тастап партыр.

4. Ол киректең ахха сығып аларға оой полбаан.

7. Текстті хыгырыңар, анаң А, Б пөліктерде пирілген хымысханың көрімнерін таныхтапчатхан сөстернің хакас тілінде хайдағ пілдіріглер хоостыра адалғанын чарыдыңар.

ХЫМЫСХА 'муравей' [ХРС2006, с.891; РХС 1961, с.383]. Муравьи являются одним из самых многочисленных мелких жалящих насекомых из отряда перепончатокрылых, которые характеризуются сложной общественной организацией. В хакасском языке для номинации муравьев используется лексема *хымысха*, восходящая к общетюркскому *kumyr-ska 'муравей' [СИГТЯ 1997, с. 185]. А.В. Дыбо отмечает, что алтайским прототипом пратюркского *kumyr-ska является **kumy-* 'вид насекомого' [СИГТЯ 1997, с. 185]. От *хымысха* образуются сложные лексемы. Например, ХЫМЫСХА ИНЕГІ 'матка, муравьиная матка', которое образовано от лексем *хымысха* 'муравей' и *внек* 'корова' [ХРС 2006, с. 145] в форме 3-го л., ед. ч. Мотивационным признаком для номинации муравьиной матки послужил пол насекомого. (Л. И. Чебодаева, Е.А. Федотов)

А. АҒАС ХЫМЫСХЫЗЫ 'лесной муравей'[ХРС2006, с.891].

Б. Ханаттығ хымысха 'молодые матки, самцы' [ХРС2006, с. 798].

8. Көні нимес (переноснай) тузада киректелген сөстіг чоохтағларны пазып алыңар.

1. Ах хамақтығ атты ырахтаң көр салам/ Ах чарыхтағы чурты ипти чуртап аларға күстенерге кирек;

2. Пирген сөбөкті адай кимір салтыр/ Айдолай ипчизіне хараа-күнөрте киміртче.

3. Пістін чонда пала кинін кисчең кибір полған/ Аймахтардағы культура кіннері чахсы тоғынча.

4. Хара өңніг ат пүүн ибзер айланмады/ Пу табаннар хара киректерін итчеен не итчелер.

Көні нимес тузада –

9. Текстті хыгырыңар, анаң текст соонда пирілген тоғыстарны тодырыңар.

Ниме полчаң ол чуртас? Мындағ сурығ полған на кізінің алында хайдағ-да туста турыбысча. Полған на кізі пу сурыға пос ондайынча нандырап. А мин, тізең, позымның чуртасха көрізінінеңер хай пірее нимелер чоохтап пирерге сағынчам.

Чуртас – ол таңнастығ чарых ниме. Анзын піліп аларға тус кирек. Полған на күн – ол піске пирілген чуртастың хайдағ-да чардығы. Аннаңар полған на күн үчүн, Чайаанны алғыстирға кирек. Кем пілер, арса, таңдағы күн полбас.

Чуртас – ол үгренис. Күннің сай піс нимее-де үгренчебіс, кем-де пістең үгренче. **Пу чуртаста полған на кізі үгретчі паза үгренчі полча.** Пістең көп кізі чахсаа үгрENZE, хайдағ часкалығ поларчығ полған на кізі.

Чуртас – ол хыныс. Хыныс – чуртастың өөні. Прай кізее, прай нимее хыныс кирек. Хыныс чох чуртас аймах өңніг полбинча. Хынарға паза хыныс сыйлирға ідөк піс чуртас тооза үгренчебіс. Хыныс кізее Худайнаң пирілче. Анзын піле чуртаза, посха ниик полча.

Чуртас – ол олох ла өңненчеткен чахайах. Чахайах өңненер үчүн, ағаа чылығ паза суғ кирек. Кізі дее олох ла чахайах. Чахсыны көп итсең, чуртазың чахайахнаң өңдес полар. Аннаңар кізінің чахсы идерін сағыбаңар, постарыңар чахсыны идерге маңзыраңар.

Чуртас – ол хыра таарыпчатханға төөй ниме. Аның пасталғаны паза тоозылғаны пар. Хыра тоозыл парза, айланып, нандыра хайбағынып, көрчезің –

хайдаг тамах өсче анда. Хайдаг үрен таарылган, андагох парыс полар. Чуртаста прай ниме пос холынан, пос көңнінең иділче. Анзын ундубасха кирек, соонаң хомзынмас үчүн...

Пу чуртаста прай ниме полган на кізее сыныхтага пирилче. Өөрініс килзе, синінче өрін, соонаң ылғабас үчүн. Хомзыныс килзе, синінче чобал, Худай кізее сыдаспас ниме пирбинчеткенін піліне. Өөрініс паза хомзыныс чох чуртас чоғыл. Чуртаста прай ниме пасхысти парча. Өрініс паза хомзыныс хости чөрче, че прай ниме үчүн, алғыс сөзіне айабасха кирек.

Пу чирде полган на кізі тиктең чөрбинче. Полган на кізі поэның соонда ниме-де артысча. Че анзының өөні – ол төл. Прай ниме үзілбес тамыр үчүн иділче. Андаг полбаза, чуртастың тузазы чоғыл.

Кізі пу чирге, ааллап, чалаас килче, соонаң, тузы читсе, идөк хуруф холлыг, кискен не кибінең нанча. Анзын пілінерге кирек. Артых ниме кирек чоғыл кізее.

Пу чуртаста олаңай ла чуртап, күннең **тырбахтанза**, Чайаан полган на күннің азығын пирче полган на кізее. (Л. Чебодаева «Күңүре хызы»)

Итчең тоғыстар:

1. Текст хоостыра постарыңның сағыстарыңнан, үндезіг пазып, үлезіңер.
2. Молчастыг наклонение хозымнары полызиинаң пүткен 3 теести хадыл чоохтаг сығара пазып алыңар, өөн чоохтағны пір сигнең, хоза чоохтағны игір сигнең сиип салыңар.
3. Арланған сөстің тузазын чарыдыңар паза көні алай көні нимес тузада киректелчеткенін таныхтаңар.
4. Сиилген сөсті пүдізі хоостыра үзүріңер.
5. Арландырылған чоохтағның тузазын, пазып, чарыдыңар.

ПААЛИР СИННЕР ПАЗА НАНДЫРЫҒЛАР

№ задания	макс баллы	Методы оценивания	Ответы
1	9	полған на орта нандырығ 0,5баллаң таныхталча	Тойоң, мелейек, хыйот, хуюн, туюх, Паюка, яблаһ, айас, чайаларға, сойарға, уйа, Сойан, Айан, ю рист, силейек, яңы, хыйан, ойарға
2	6	полған на орта нандырығ 3 баллаң таныхталча	Лексикология – ол тилнің сөстіг пайын үгренчеткен тил науказының чардығы; лексикография – ол сөстіктер пүдірер паза сөстіктерні істезер сурығларнаң айғасчатхан тил науказының чардығы.
3	10	полған на орта нандырығ 2 баллаң таныхталча	Ворон – <i>хусхун</i> , кукша – <i>алаңнас</i> , галка – <i>таан</i> , кедровка – <i>кеерген</i> , сойка – <i>көйік саасхан</i> .
4	12	полған на орта нандырығ 2 баллаң таныхталча	Родительный падеж – <i>тартылғы падеж</i> , словообразование – <i>сөс пүдірізі</i> , словоизменение – <i>сөс хубулызы</i> , сложноподчиненное предложение – <i>теести хадыл чоохтағ</i> , частица – <i>кизегес</i> , лингвист – <i>тилчі</i> .
5	10	полған на орта нандырығ 2 баллаң таныхталча	Ұгренчілер пасхан фразеологизмнерні паалирға.
6	8	полған на орта нандырығ 2 баллаң таныхталча	1. Ах ааттар пу чазыларны чазапча – <i>Белые турпаны украшают эти степи.</i> 2. Ах састығ апсах чоох тутчатхан – <i>Седоволосый дед держал слово.</i> 3. Харахтарына ах тастап парған – <i>Глаза покрылись бельмом.</i> 4. Ол киректең ахха сығып аларға оой полбаан – <i>Оправдаться (доказать невиновность) от этого дела было нелегко.</i>
7	8	полған на орта нандырығ 4 баллаң таныхталча	А. <i>Ағас хымысхазы</i> – хымысханың пу көрімі чуртапчатхан орны хоостыра адал парған; Б. <i>Ханаттығ хымысха</i> – хымысханың пу көрімін адирында хымысхының пүдізі (ханаттары пар полчатханы) санға алылған.
8	8	полған на орта нандырығ 2 баллаң таныхталча	1. Ах чарыхтағы чуртастыы ишти чуртап аларға күстенерге кирек; 2. Айдолай ипчізіне хараа-күнөрте киміртче. 3. Аймахтардағы культура кіннері чахсы тоғынча. 4. Пу табаннар хара киректерін итчеен не итчелер.
9	29	1. Иң пөзік балл -16. 2. 4 балл. 3. 3 балл. 4. 3 балл. 5. 3 балл	1. Ұгренчі пасхан текетті паалирға. 2. Ұгренчі сығара пасхан чоохтағларны паалирға. 3. Тырбахтанза – көні нимес тузада киректлче: күстензе, хыймыранза. 4. <i>тоозылғаны</i> – иділістің причастие формазы, предмет тузальғ причастие, сөстің төстігі – <i>тоос</i> ; сөстің өңі – <i>тоос</i> , пүтпеен өөн. <i>-ыл</i> – страд.залогтың хозымы; <i>-ған</i> – иргкен тус формазы; <i>-ы</i> – 3-чі сырай, I санның хозымы.

			5. Үгренчiнiң тогызын чарьдарга.
Праї	100		

Тимнеен: Л.И.Чебодаева, кфилн, доцент.